

AZƏRBAYCAN COĞRAFIYASI VƏ COĞRAFIYANIN TƏDRISI METODIKASI KAFEDRASI

FƏNN: MƏKTƏB COĞRAFIYASININ TƏDRISI

Mühazirə 6

**MÖVZU: COĞRAFIYANIN TƏDRISİNDƏ KARTOQRAFIK
VASITƏLƏRDƏN İSTİFADƏ**

Dos.N.S.Seyfullayeva

Bakı 2017

Mühazirənin planı

1. Kartoqrafik vəsaitlərin təhlili.
2. Xəritənin tədris prosesində rolu.
3. Xəritə üzərində işin təşkili.
4. Kontur xəritə üzərində iş qaydaları.
5. Dərs prosesində kartoqrafik vasitələrdən istifadə imkanları.
6. Xəritələr sorğu mənbəyi kimi.
7. Xəritə ilə iş bacarıqlarının formalaşdırılması.
8. Plan üzərində işin təşkili
9. Topoqrafik imla
10. Coğrafi imla

Təbiət və cəmiyyətdə baş verən bir çox hadisə və prosesləri coğrafiya elmi öyrənir. Öyrənmə prosesi informasiyanın toplanmasından başlayır. İnformasiyalar peyklər vasitəsilə, çöl tədqiqatları zamanı meteoroloji stansiyalardakı cihazlarla əldə edilir və müxtəlif laboratoriyalarda, eləcə də, statistika idarələrində *toplanır*. Məlumatlar xüsusi laboratoriya avadanlıqlarının, kompüter proqramlarının köməyi ilə alimlər tərəfindən *təhlil olunur*. İnformasiya yalnız mətn, qrafik, cədvəl və şəkillər formasında deyil, həmçinin digər üsullarla da *təqdim edilir*. Ən geniş yayılmış və daha çox istifadə olunan *təqdimetmə üsulu* – kartoqrafik *təsvirlər*, eləcə də *coğrafi xəritələrdir*.

Keçmiş zamanlarda xəritələr səyyah, dənizçi və tacirlərin danışığıları əsasında tərtib olunurdusa, hazırda bu işlə coğrafiyanın bir sahəsi olan, ciddi riyazi prinsiplərə əsaslanan *kartoqrafiya* və ya *xəritəşünaslıq elmi* məşğul olur. Təsvir olunan ərazi haqqında məlumatlar – ərazinin aero və kosmik fotoçəkilişləri vasitəsilə əldə edilir və bunun əsasında topoqrafik xəritə tərtib olunur.

Kartoqrafik informasiyalar hazırda yalnız tədris prosesinə deyil, gündəlik məişətə geniş daxil olmuşdur. Hər gün radio və mətbuatda minlərlə coğrafi adlardan istifadə olunur, beynəlxalq və daxili xəbərlərin təqdimi, kosmik gəmilərin uçuşu, tikintilər, səyahətlər, hava məlumatları daim müxtəlif məzmunlu xəritələrlə müşayiət edilir. Bu məlumatlar axınından düzgün istifadə etmək, məlumatlardan yararlanmaq üçün müasir dövrdə hər bir insanın xəritə savadına malik olması lazımdır.

Xəritə və digər kartoqrafik təsvir vasitələrindən müxtəlif peşə sahibləri - coğrafiyaşünaslar, mühəndislər, müəllimlər, hərbiçilər, aqronomlar, kosmonavtlar, təyyarəçilər, geoloqlar, və gəmiçilər müəyyən qədər istifadə edir. Bunun üçün ilk növbədə xəritə və digər kartoqrafik təsvir vasitələrindən istifadə etmək bacarığına malik olmalıdır. Xəritə və digər kartoqrafik təsvir vasitələrini oxumaq, onlardan istifadə etmək bacarığı müəyyən vərdiş və hazırlıq tələb edir. Çünki xəritə üzərindəki məlumatlar şərti işarələrlə ikiölçülü fəzada təqdim olunur. Müasir kartoqrafiya xəritəyə real dünyanın şərti işarəli təsvir modeli kimi baxılır. Kartoqrafik məlumatların təyin edilməsinin onlarca üsulu mövcuddur. Bunlara xəritənin vizual, kartometrik, qrafik analizi aiddir.

Kartoqrafik təsvirlər çoxdur. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılar olub tədris prosesində istifadə olunur: xəritə, xəritə-sxem, topoqrafik xəritə, plan, qlobus, kontur xəritə və s.

Xəritə üzərində aparılan işləri didaktik funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə 3 qrupa ayırmaq olar.

- 1) Təhsilverici məqsədi
- 2) Tərbiyə edici məqsəd
- 3) İnkişafetdirici məqsəd

Xəritə üzərində işlərin müxtəlif səviyyələri mövcuddur. Xəritədə təsvir olunan hadisə və prosesləri, onların inkişafını dərk etmək üçün xəritələrdən istifadə kartoqrafik tədqiqat metodları üç qrupa ayrılır:

1.Vizual təhlil-görmə qavranışına əsaslanır, şifahi və yazılı təsvirlə yekunlaşır. Vizual təhlil xəritə ilə tanış olmaq –yəni ötəri oxu və xəritənin şərti işarələri, əlavə məlumatlar, təchiz elementləri, xəritənin əhatə etdiyi ərazini və s.-i təhlil edən bələd olmaqla oxudan ibarətdir.

2.Qrafik təhlil – təcrübədə ən çox istifadə olunur, profillər, diaqramlar, blok-diaqramlar və s. Məktəb təcrübəsində ən çox relyef, geoloji və kompleks profillərdən istifadə olunur. Blok – diaqramlar hər hansı səthin eninə və uzununa şaquli kəsilişləri ilə birlikdə perspektiv təsvirindən ibarət olub üçölçülü şəkildir.

3.Kartometrik təhlil – xəritə üzərində koordinatların yüksəkliklərin, məsafələrin, sahələrin həcmlərin, istiqamətlərin ölçülməsi və hesablanması üsullarını nəzərdə

tutur, kartoqrafik üsul şagirdlərin riyazi hesablama qabiliyyətinin coğrafiyaya tətbiqini tələb edir Birmənalı şəkildə kartometrik ilə təyin olunur. Ümumiyyətlə isə uşaqların xəritələri yaxşı bilmələri üçün onlar keçdikləri yeni mövzuda öyrəndikləri coğrafi adları, bilik və məlumatları özləri həmin mövzuya uyğun xəritədə axtarır tapmaları daha yaxşı olar.

Xəritə üzərində müəllimin apardığı işlər metodik təyinatına görə üç səviyyədə müəyyən olunur:

1.Xəritəni başa düşmək – kartoqrafik biliklərə malik olmaq deməkdir, yəni xəritənin nə olmasını, onun xassələrinin, məzmunun, vəzifəsinin nədən ibarət olduğunu, xəritə üzərindəki hər bir şərti işarənin nə demək olduğunu, xəritələrdən necə istifadə etmək lazım gəldiyini və bundan nə kimi fayda əldə etmək mümkün olduğunu bilmək deməkdir. Xəritəni başa düşmək kartoqrafiyanın predmetini təşkil edir.

2.Xəritəni oxumaq – Xəritəni oxumaq- şərti işarələri oxumaqla hər hansı ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərinə dair nəticə çıxarmaq, "məhəlli necə varsa elə də görmək« – dir. Xəritəni oxumağı bilmək onu başa düşməkdən daha yüksək mənimsəməni göstərir. Xəritənin əlifbasını(şərti işarələr, miqyas, proyeksiya və s) bilmək, hələ ki onu oxumağı bacarmaq deyil. Xəritənin oxunması üçün ilk növbədə kartoqrafik və xəritə biliklərinə malik olmaq, və onun üzərində tapşırıqları həll etməyi bacarmaqdır.

Xəritəni oxumaq - xəritənin məzmununun qavranılmasına və dərk olunmasına yönəldilmişdir. Şərti işarələrin məcmusundan istifadə edərək nəzərdən keçirilən hər hansı ərazinin coğrafi xüsusiyyətləri haqqında düzgün nəticə çıxarmaq, xəritələrin köməyi ilə təbii və ictimai obyektlərin, təbiət hadisələrinin və əhəlinin və təsərrüfatın fəaliyyətinin yerləşməsi, müasir vəziyyətin qarşılıqlı əlaqələrini başa düşməyi və öyrənməyi bacarmaq deməkdir. Xəritəni oxumaq xəritəni başa düşməyin bilməyin daha yüksək mərhələsi olub işarələrin sbzlərlə ifadə olunmasıdır. Xəritəni oxumaq üçün təkcə onun əlifbasını – şərti işarələrini, miqyasını, proyeksiyasını və s. bilmək kifayət deyildir. Bundan ötrü kartoqrafik və coğrafi biliklərlə yanaşı xəritələrin oxunması üzərində çoxlu çalışmaların aparılması zəruridir. Hər bir bacarıq kimi xəritəni oxumaq bacarığı da, ancaq çalışmalar hesabına yaradılır.

Xəritə üzərində işin təşkil edilməsi imkanları çoxdur:

1. Xəritə üzərində obyektləri göstərmək
2. Xəritə kəsiklərinin qısa səciyyəsinə vermək

3. Xəritə üzərində rəqəmlə ifadə olunan ərazilərin səciyyəsi və ya müqayisəsini vermək
4. Xəritə kəsiklərindən pəzl kimi istifadə edərək tam xəritələr yaratmaq
5. Xəritə kəsiklərinin plan üzrə səciyyəsini vermək və s.

Xəritənin oxunması dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Şərti işarələrdən – legendadan istifadə edərək xəritədə təsvir edilmiş ayrı-ayrı obyekt və hadisələrin aydınlaşdırılması.
2. Həmin obyekt və hadisələrin mövqeyi və qarşılıqlı yerləşməsi haqqında müvafiq məkan təsəvvürünün əldə edilməsi.
3. Öyrənilən ərazinin bu və ya digər xüsusiyyətləri haqqında ümumi məlumat əldə etmək, onun xəritədə əks olunmayan digər əlamətlərini aydınlaşdırmaq, buradakı dinamik sistemlərin inkişafı, yerləşməsi və qarşılıqlı asılılıq və səbəbiyyətlərinin aşkara çıxarmaq məqsədilə obyekt və hadisələrin məkanda tutuşdurulması. Fəal dərəcənin bütün mərhələlərində kartoqrafik vəsaitlərdən istifadə imkanları vardır.
3. **Xəritəni bilmək** – proqram həcmində olan coğrafi obyektlərin adlarını, formalarını yadda saxlayıb onların qarşılıqlı yerləşmələri haqqında məkan təsəvvürünə malik olmaq, həmin obyektlərin xarici görünüşünü xəyalən təsvir etmək deməkdir. Şagirdlər xəritədə ən mühüm obyektlərin bir-birinə nisbətən tutduğu yerini, nisbi ölçüsünü, formasını və adını hafizəyə nisbətən yadda saxlamaq aydın surətdə təsəvvür etmək deməkdir

Xəritə ilə yanaşı, coğrafiyaçılar başqa təsvir vasitələrindən – *xəritə-sxem*, *kartoqram* və *kartodiyagramlardan* da istifadə edirlər.

Xəritə-sxem coğrafi məlumatların əyani və anlaşılan üsulla göstərildiyi, sadələşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş şərti işarəli *coğrafi təsvirdir*. Xəritə-sxemlərdə əl qrafikasıdan istifadə edilir.

Kartoqram hər hansı bir göstəricinin ərazi daxilində dəyişməsinə vizual əks etdirən təsviridir (lakin xəritə deyildir). Kartoqramda məlumatlar müxtəlif ştrixlər, rənglər və nöqtələrlə ifadə olunur.

Kartodiyagram coğrafiya xəritəsi ilə diyagramın birləşməsidir. Burada məlumatlar həndəsi fiqurlar (daha çox dairə və sütunlar) vasitəsilə verilir. Fiqurların ölçüləri xəritədə təsvir edilən məlumatların kəmiyyət göstəricilərini əks etdirir. Məsələn, təqdim olunan xəritədəki diyagramda dairənin böyüklüyü – bu şəhərdə sənayenin daha güclü olmasını bildirir.

Xəritə üzərində iş metodunun tərkibində aşağıdakı priyomlar daxildir:

- 1-Xəritə üzrə hər hansı coğrafi obyektin və hadisənin təsviri.
- 2-Xəritə üzrə koordinatların təyini, vaxtın, məsafələrin hesablanması.
- 3-Xəritə üzrə fiziki və iqtisadi coğrafi xarakteristikaların tərtibi.

4-Müxtəlif xəritələrin tutuşdurulması əsasında fiziki və iqtisadi coğrafi qanunauyğunluqların aşkar edilməsi.

Xəritə üzərində işlərin qiymətləndirilməsi

Meyarlar	Yaxşı	Orta	Zəif
Qeyd olunmuş obyektlərin miqdarı	Bütün coğrafi obyektlər qeyd olunub	Obyektlərin 50% qeyd olunub	Obyektlərin 50% dən azı qeyd olunub
Praktik işlərin yerinə yetirilməsində səliqəlilik	Qeydlər səhvsiz və düzəlişsizdir	Qeydlərdə cüzi səhvlər vardır	Qeydlər səhv və səliqəsizdir
Praktik işin yerinə yetirilməsində dəqiqlik	Qeyd olunan obyektlərin kontur xəritədəki mövqeyi xəritə üzərində mövqeyinə uyğundur	Qeyd olunan obyektlərin bəzilərinin kontur xəritədəki mövqeyi ilə xəritə üzərindəki mövqeyi uyğundur	Qeyd olunan obyektlərin kontur xəritədə mövqeyi xəritə üzərində mövqeyinə uyğun deyil

Kontur xəritələr üzərində tapşırıqların təşkili-

Kontur xəritədə aparılan işlər möhkəmləndirməyə imkan verir. Şagirdlər kontur xəritədə lazımi obyektlərin yerində coğrafi adları qeyd edirlər və yazırlar. Həmçinin şagirdlərin biliklərinin yoxlanması üçün bu xəritələrin tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin sinifdə və evdə çalışmalarını təşkil etmək və onların biliklərini yoxayıb qiymətləndirmək məqsədilə kontur xəritələrdən geniş istifadə olunur. Kontur xəritələr tək - tək vərəqlər halında və bəzən isə ayrı - ayrı siniflər üçün kompleks halda nəşr olunur. Onların məzmunu siniflər üzrə dərslərlərin məzmununa uyğun gəlir. Sinifdə kontur xəritə üzərində işin icrasına 10-15 dəqiqə vaxt vermək kifayətdir.

Kontur xəritələr üzərində işin təşkili zamanı aşağıdakı qaydalara əməl olunmalıdır:

1.Tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı atlas və dərslərlərdən istifadə olunmalıdır.

2.Xəritə üzərində həyata keçirilən praktik işlərin yerinə yetirilməsində sadə və qara karandaşlardan istifadə edilməlidir. Xəritə üzərində qələm və ya flomasterdən istifadə etmək olmaz.

3. Atlas və dərslikdə verilmiş xəritəni köçürmək deyil, yalnız orada konkret tapşırıqları həll etmək lazımdır.

4. Tapşırıqları yerinə yetirmək üçün lazımi işarələr müəyyən edilməlidir: legendada onların əhəmiyyəti göstərilməlidir (şərti işarələr xəritənin hər hansı küncündə xüsusi çərçivənin içərisində cədvəldə yazılmalıdır).

5. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tapşırıqlar düzgün və səliqəli doldurulmalıdır.

6. Xəritə üzərində yazılan hərflər adi karandaşla və baş hərflərlə yazılmalıdır.

7. Təsvir edilən hadisə və obyektlərin təsviri ilə atlas və dərslikdə olanlar müqayisə edilməlidir.

8. Diqqət yetirilməlidir:

- Çayların adı onların axdığı istiqamətdə yazılmalıdır;

- Şəhər və ya yaşayış məntəqəsinin birinci və ya sonuncu hərfləri dairəyə yaxın yazılmalıdır;

- Ada və yarımadaların adı qısa şəkildə a və ya y-a kimi yazılmalıdır;

- Ox işarəsinin istiqamətləri ciddi şəkildə başlanğıcdan sona doğru çəkilməlidir;

- Kontur xəritələr üzərində sərhədlər düz və ardıcıl xətt kimi deyil, qırıq-qırıq şəkilməlidir;

Xəritə üzərində illər ərəb (1,2,3,4,5,6,7,8,9), əsrlər isə rum (I, V, X, L, C, M) rəqəmləri ilə yazılmalıdır.

9. Kontur xəritə üzərində coğrafi obyektləri qeyd edərkən dərəcə toru və su hövzələrinin sahillərinə əsaslanmaq lazımdır.

10. Əgər rəngli karandaş yoxdursa, o zaman yalnız adi karandaşdan istifadə etmək olar. Bu zaman müxtəlif ştrixlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur: nöqtələr, qırıq xətlər, çarpaz xətlər, düz xətlər və s. Nəticədə çəkilmiş xəritə ağ - qara rənglərdən ibarət qrafik xəritə

olacaqdır. Şagirdlərin kontur xəritələr üzərində işləri sinifdə müəllim tərəfindən yeni materialların şərh, praktik məşğələlərdə yeni biliklərin möhkəmləndirilməsi və yoxlanması zamanı, habelə ev tapşırıqlarını icra edərkən yerinə yetirilir. Şagirdlərin əsas vəzifəsi kontur xəritələrdə tələb olunan obyektlərin yerini, konturunu və şərti işarəsini düzgün tapıb adi karandaşla qeyd edərək yazmaqdan ibarətdir

Təlim prosesində kontur xəritələr müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur

1. coğrafi nomenklaturanı yada salmaq və mənimsənilməsini yoxlamaq üçün
2. qanunauyğunluqları və səbəb-nəticə əlaqələrini aydınlaşdırmaq üçün
3. müxtəlif coğrafi məlumatları modelləşdirmək üçün
4. İstinad konspektlərinin tərtib edilməsinə əsas üçün

Kontur xəritə üzərində işə aşağıdakılar aiddir.

- 1) Atlas və xəritədən istifadə
- 2) Sadə qələmdən istifadə olunmalıdır
- 3) Konkret tapşırıqlar həll olunmalıdır
- 4) Şərti işarələr müəyyən olunmalıdır
- 5) Düzgün və səliqəli doldurulmalıdır
- 6) Hərflər baş hərflə və karandaşla yazılmalıdır

Coğrafi obyektləri qeyd edərkən coğrafi dərəcə toru və göl , çay sahillərinə əsaslanmaq lazımdır.

Kontur xəritədən istifadənin istiqamətləri aşağıdakılardır.

<i>planlaşdırılan</i>	<i>təlim</i>	<i>kartoqrafik bacarıqlar</i>
<i>nəticələri</i>		
<i>Qiymətləndirmək</i>		
<i>İzah etmək</i>		
<i>Təsvir etmək</i>		
<i>Təyin etmək</i>		
<i>Adlandırmaq</i>	<i>və</i>	
<i>göstərmək</i>		
<i>Proqnoz vermək</i>		

Məhəllin planının çəkilməsinin təşkil edilməsi

Məhəllin planının çəkmək üçün ilk növbədə şagirdlər plan tərtib etmək üçün tələb olunan şərtləri – miqyas. Şərti işarələr, azimut və istiqamətlərin mahiyyətini bilməlidirlər. Planın tərtib edilməsi üç səviyyədə aparılır:

I səviyyədə müəllim şagirdləri plan ilə tanış edir, izah verir

II səviyyədə şagirdlər hazır verilən plan üzərində tapşırıqlar yerinə yetirirlər

III səviyyədə şagirdlər özləri plan tərtib edirlər.

Plan tərtib etmək üçün aşağı siniflərdə sinif otağı və məktəb həyəti seçilir. Yuxarı siniflərə doğru isə çox vaxt məktəb həyəti, meydançalar, parklar, kənd yaşayış məntəqələri, onların ətrafında olan əkin yerləri, otlaqlar, kolluqlar, turizm obyektləri, şəhərlərin məhəllələri və s. kimi ərazilər seçilir. Daha sonra seçilən ərazilər üzərində təsvir edilən coğrafi obyektlər üçün şərti işarələr seçilir. Ərazini təsvir etmək üçün miqyas seçilir. Planın miqyası 1:10000 və daha böyük olur. Şərti işarələr ərazinin nə ilə örtüldüyünü, planda hansı obyektlərin yerləşməsinə göstərir. Plana əsasən ərazidə olan obyektlərin yerləşmə vəziyyəti, onların ölçüləri, digər obyektlərə nisbətən tutduğu mövqe, bu obyektlər arasındakı məsafə müəyyən edilir. Plan xəritənin bütün üstünlüklərinə malik olmaqla iri miqyaslı olur, təhrif olmur, obyektlər daha dəqiq verilir, Yer in kürə şəkilli olması nəzərə alınmır. Meridian və paralellər planda çəkilmir.

Lakin ondan yalnız kiçik ərazilərin təsviri zamanı istifadə olunur. Ərazinin plana alınması havadan və yerdən aparılır. Havadan planalma aerofotoplanalma adlanır. Plan tərtib edilməsində şagirdlər horizontalların təsvir edilməsi ilə tanış olurlar.

Şagirdlərə horizontalları izah etmək üçün onlara paylama material kimi kiçik həcmli tapşırıqlar verilir. Məsələn:

“ Dənizə tökülən çayın sol sahilindəki təpənin hündürlüyü 47 m-dir və burada A məntəqəsi vardır. B məntəqəsi isə çayın sağ sahilindəki təpənin zirvəsindədir. Təpənin hündürlüyü isə 65m-ə bərabərdir. Horizontalların 10m-dən bir çəkildiyini nəzərə alın və təsviri çəkərək izah edin”.

Topoqrafik plan və xəritələr üzərində işin təşkili:

Topoqrafik plan və xəritə ilə aparılan işlər planda olduğu kimi səviyyəsinə görə üç qrupa ayrılır:

I səviyyədə -şagirdlər topoqrafik plan və xəritə ilə tanış olur, müəllim onlara topoqrafik planı və ya xəritənin nümayiş etdirərək, əhəmiyyətini izah edir, istifadə olunmasının əsas istiqamətlərini başa salır

II səviyyə - şagirdlər müəllimin köməyi ilə topoqrafik plandan və xəritələrdən istifadə edir. xəritə üzərində suallara cavab verir

III səviyyə- şagirdlər müstəqil olaraq topoqrafik plan və xəritənin tərtib edilməsində iştirak edir. Onlara ilk növbədə topoqrafik imla yazdırmaq məqsəduyğundur.

Topoqrafik imla şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təşkil edilməsində ən mühüm vasitələrdən biridir. Şagirdlərin nəzəri biliklərin praktik olaraq tətbiq edilməsi üçün istifadə olunur. Topoqrafik imla şagirdlərdə

- miqyasdan istifadə etmək
- kartoqrafik təsvir üzərində şərti işarələri tətbiq etmək
- istiqamətlərin azimuta əsasən müəyyən etmək
- məhəllin planının başa düşmək və bilmək vərdişlərinin formalaşdırmağa xidmət dir.

Topoqrafik imla şagirdlərdə başqasının fikrini dinləyərək fəaliyyət göstərmək, nəzəri bilikləri tətbiq etmək və s. qabiliyyətlərini yaradır. Müəllimlər isə imlanı səsləndirərkən nitqin aydın və səlis olmasını təmin edir. Topoqrafik imlanın məzmunu slayd vasitəsi ilə də göstərilə bilər. İmlanın müddəti 10-15 dəqiqədən artıq olmamalıdır. Topoqrafik imlalar əsasən fərdi şəkildə və yazılı aparılır.

Topoqrafik imlalardan paylama materialı kimi istifadə oluna bilər. Belə halda qrup təşkilat forması tətbiq olunur. İmlanın məzmunu yazılır və imlada tələb olunan şərti işarələrin, istiqamətlərin yeri boş saxlanılır və ya xətt çəkilir. Müəyyən vaxt müddətində şagirdlər işi bitirib təhvil verirlər. Bu tip topoqrafik imlaların eyni səviyyəli və çoxvariantlı olması məqsəduyğundur. Coğrafiya kurikulumunda topoqrafik imlaların yazılmasına verilən tələb standartlarda öz əksini tapır və sadədən mürəkkəbə doğru bir neçə sinifdə təkrarlanır. Standartların əksəriyyətinin məzmununda topoqrafik xəritələr ilə işləmək bacarıqları tələb olunur. Topoqrafik imlalar dərsin tətbiqetmə və qiymətləndirmə mərhələsində aparılır. Özünüqiymətləndirmə üçün geniş imkanlara malikdir. Topoqrafik imlalardan ümumiləşdirici dərs kimi də istifadə oluna bilər.

TOPOQRAFİK İMLALARIN TƏŞKİL EDİLMƏSİ

1. Müəllimlərin şifahi nitqi ilə- imlanı səsləndirərkən nitqin aydın və səlis olmasını təmin edir.

2. Slaydla - Topoqrafik imlanın məzmunu slayd vasitəsi ilə də göstərilə bilər.
3. Yazılı şəkildə -Topoqrafik imlalar əsasən fərdi şəkildə və yazılı aparıla bilər.
4. Fərdi – paylama materialı kimi şagirdlərin hər birinə ayrıca hazır vəziyyətdə yazılı surətdə verilə bilər. Onlar şərti işarələri ardıcılıqla yazıb işi təhvil verə bilərlər.

Nümunə:

Şərti işarələrin köməyi ilə topoqrafik imlanı yazın: (Tünd hərflərlə yazılan ifadələrin yerində kartoqrafik şərti işarələrdən istifadə edin)

Biz bu yaxında meşəbəyinin qonağı olduq. Onun yaşadığı____(**ev**) meşədən keçən ____(**cığırın**) sol tərəfində____(**enliyarpaq ağacların**) sonu,____(**seyrək enliyarpaq**) meşənin başlanıcığında yerləşir. Şimal şərqdən cənub qərbə doğru uzanan ____(**cığır**) cənub qərbdə meşənin qurtaracağında ____(**şosse yolu**) ilə kəsişir. Qrunt yolu şərqdən qərbə doğru uzanır. Yulun sol tərəfi ____(**kolluqla**) əhatələnib. Kolluqdan kənarda____(**meyvə bağı**) vardır. Bağda bizim ____(**məktəbimiz**) yerləşir. Meşənin qırağında cığır ilə şosse yolun kəsişdiyi yerdə ____(**kiçik göl**) vardır. Gölün sahilində____(**yel dəyirmanı**) və onun yanında su quyusu vardır. Meşədə çoxlu sayda____(**çəmənlik talaları**) vardır. Meşənin şərq tərəfindən ____(**dəmiryol xətti**) keçir.

Coğrafi imla- kartoqrafik bilik və bacarıqların yoxlanılması məqsədi ilə tətbiq edilən ən etibarlı formalardan biridir. Coğrafi imla vasitəsi ilə eyni vaxt ərzində sinifdəki bütün şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini təşkil etmək mümkündür. Eyni zamanda müəllimin sorğu və yoxlama üçün sərf etdiyi vaxta qənaət etməkdə coğrafi imlaların rolu əvəzsizdir.

Coğrafi imlaların yazılı formada aparılması bilik və bacarıqların monitorinqi və yoxlanılmasında eləcə də qiymətləndirilməsində əsas vasitələrdən biri olduğuna əsas verir. Coğrafi imla geniş tətbiq edilməsi şagirdlərin coğrafi məkanı obrazlı təsəvvür etmək vərdişlərini formalaşdırmağa imkan verir.

İmlalar müxtəlif variantlarda tərtib edilir. İşin təşkilində şagirdlərin müstəqil olaraq imlanı tərtib etmək bacarığının müəyyən etməkdir. Coğrafi imla nümunələrinin təhlili onların bir neçə variantda tərtib edilməsini göstərir:

1ci variant: şagirdlər xəritə və atlaslardan müstəqil şəkildə istifadə edərək hər hansı mövzu üzrə (məsələn Azərbaycan relyaf formaları və ya Azərbaycan çaylarının siyahisinə əsasən onların hansı fiziki vilayətə aid olduğunu qruplaşdırmaq) coğrafi imla tərtib edir. 1-ci variantda yazılan coğrafi imlanın məqsədi yeni mövzunu öyrənməkdir.

Məsələn: Coğrafi faktları vilayətlər və ya hər hansı regionlar üzrə uyğun qruplaşdırmaq tələb olunur. Bunun üçün əvvəlcə şagirdlərə regionların adları yazdırılır. Məsələn:

a. Azərbaycanın relyef formalarını təbii vilayətlər üzrə qruplaşdırın:

- I. Böyük Qafqaz-
- II. Kür dağarası-
- III. Kiçik Qafqaz-
- IV. Lənkəran-
- V. Orta Araz-

1. Şollar düzü 2. Gülistan düzü 3. Mil düzü 4. Niyaldağ 5. Murovdağ 6. Peştəsər 7. Qarayazı 8. Ləngəbiz 9. Şahdağ silsiləsi 10. Burovar 11. Gəyən düzü 12. Şərur düzü 13. Tufan zirvəsi 14. Qanix əyriçay 15. Vulkanik yayla 16. Üzükbəşi 17. Kömürgöy 18. Qarabağ silsiləsi 19. Qarabağ düzü 20. Qızıyurdu 21. Küküdağ 22. Dübrar 23. Hərami düzü 24. Ələt tirəsi 25. Camışdağ 26. Qapıcıq 27. Dəlidağ 28. Şirvan 29. Tufan 30. Yaycı düzü 31. Aslan düz 32. Yarudağ 33. Muğan 34. Burovar 35. Meysarə tirəsi 36. Böyük Kirs 37. Hun düzü 38. Zuvand çökəyi 39. Gəyən düzü 40. Yan silsilə

Tapşırığı yazılı və şifahi aparmaq olar. Müəllim aramla adları söyləyir. Şagirdlər ardıcıl olaraq bu coğrafi obyektlərin sıra nömrəsini hansı vilayətdə yerləşdiyini qeyd edir. Lakin bu əsasən yazılı və ya elektron lövhədə göstərilməklə aparılır.

2-ci variant: Coğrafi imladan yoxlama məqsədi ilə istifadə olunur. Sınıfdəki şagirdlər sayından asılı olaraq iki, üç variantla bölünür. Təqdim edilən coğrafi obyektlərin siyahısından və ya coğrafi ifadələrdən variantlara uyğun olaraq müxtəlif regionlara aid olanları qruplaşdırırlar. Bu tapşırıq nisbətən mürəkkəbdir. Vilayətlərə, iqlim sahələrinə, materiklərə . regionlara uyğun gələn ifadələrin seçilməsi və onları uyğun olaraq qruplaşdırılmasını tələb edir. Bu tapşırıq daha çox düşünmə tələb edir. Məsələn:

- I. Yarımsəhra və quru çöl
- II. Mülayim- isti
- III. Dağ-soyuq
- IV. Dağ-tundra

1. 1500-2500 m hündürlükləri əhatə edən bu ərazi əsasən yay otlaqlarıdır
2. Mütləq minimum temperaturun -42°C -dən çox olduğu bu ərazi tamamilə istifadəsizdir.
3. 2700 m-dən yüksəkdə yerləşən zirvələr tamamilə bitkisiz çılpaq qayalıqlardır.
4. Yay aylarının quraq keçməsi suvarma əkinçiliyini tələb edir
5. Mütləq maksimum temperatur $+ 44^{\circ}\text{C}$ -yə çatan bu sahədə qışda yağıntı düşür
6. Qarabağ vulkanik yaylasında səciyyəvi olan iqlim yayda füsunkar gözəllik yaradır.

7. Pambıq, üzüm, bostan bitkilərinin becərilməsi üçün geniş aqroiqlim şəraiti vardır.
8. Meşə landşaftının yaranması bu sahədə kifayət qədər yağıntının düşdüyünə əsas verir
9. Ən isti ayın temperaturu 0-10⁰C arasında dəyişən bu ərazidə əkinçilik üçün imkan verir.
10. Respublikamızda Orta Araz təbii vilayəti istisna olmaqla dağətəklərində rast gəlinən iqlim, eləcə də Qanıx-Əyriçay və Lənkəran düzənliklərini əhatə edir

3-cü variant: Coğrafi imlaların dərsləndikənər və ya sinifdən xaric təşkilat formasında istifadə edilməsidir. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə şagirdlər müstəqli olaraq verilən coğrafi imlada tələb edilən coğrafi obyektlərin adını qeyd edirlər. Məsələn:

Məktəb coğrafiya dərslərinin üzvləri ilə birgə respublika səviyyəli tədbirdə qalib gəldik və Azərbaycanı hava nəqliyyatı ilə səyahət etmək şansı qazandıq. Səyahətimizin məqsədi fiziki-coğrafi rayonlar ilə tanış olmaq və onları tanımaqdır. İlk əvvəl Bakıya ən yaxın olan yayladan _____ başladıq. Son hədəfimiz Naxçıvanda _____ düzənliyi idi. Lakin bizim məqsədimiz həm də cənubda inversiyanın müşahidə olunduğu _____ rayonuna keçmək və Azərbaycanın ən böyük çayının keçdiyi _____ düzənlikdən keçərək yaşadığımız rayona qayıtmaq idi. Biz əvvəlcə şimala tərəf üz tutduq. _____ ovalığının yarımsəhralarındakı intrazonal meşə landşaftları ilə tanış olduq. Sonra ölkəmizin ən uca zirvəsinin yerləşdiyi _____ silsiləsindən keçərək Azərbaycanın müasir ən gözəl turizm mərkəzinə çevrilən _____ rayonunda _____ kanata mindik. Bizdən sol tərəfdə nəhəng və susuz _____ düzü uzanırdı. Yolumuz qərbə doğru idi. _____ düzənliyində allüvial-çəmən torpaqlar əsasən şumlanmışdı. Bizim sol tərəfimizdə uca zirvələrinin qar və buzlaqlarla örtülü olduğu _____ görünürdü. Biz arid denudasion relyefin üstün olduğu quru iqlim şəraitində yaranan denudasion relyef formaları olan _____ düzünün üzərindən keçdik. Qarşıda füsunkar təbiət bizi sehrinə almışdı. 1139-cu ildə baş verən zəlzələ zamanı yaranan _____ özünün əsrarəngiz gözəlliyi və yamacdakı meşə və talalar xüsusilə insanı cəlb edirdi. Paralel boyu uzanan _____ sıra dağları keçərək _____ dağlarına çatdıq. Cənubda çayın kənarı ilə _____ - düzənlikləri. Biz qərbə tərəf istiqamət aldığımız yayı rütubətli keçən, vulkanik göllərin yayıldığı _____ vulkanik yaylası üzərindən keçdik. Buranın zəngin təbiətinin seyrinə dalmışdıq. Az sonra _____ -dağlarını keçib Naxçıvana çatdıq. Geriyə qayıtmaq vaxtı çatmışdı. Bizim səyahətimiz sona çatdı. Biz ölkəmizi çox-çox sevdik!

Coğrafiya atlası eyni qaydada tərtib və nəşr edilmiş və müəyyən sistem üzrə bir yerə yığılmış coğrafiya xəritələrinin cəmində ibarətdir. Lakin, atlas müxtəlif coğrafiya xəritələrinin sadəcə olaraq cəmi deyil; məqsəd və vəzifəsindən, istifadə edilmə üsulundan asılı olaraq, bir-biri ilə üzvü surətdə əlaqəsi olan və bir-birini tamamlayan xəritələrin vahid sistemindən ibarətdir.

Atlasların tərtib edilməsi mürəkkəb bir iş sayılır. Atlasa daxil olan xəritələrin hamısı vahid bir proqram əsasında tərtib edilir ki, bunun da nəticəsində həmin xəritələrin müqayisə edilməsi mümkün olur. Bütün bunlar proyeksiyanın əlverişli surətdə seçilməsi, miqyasın çoxda müxtəlif olmaması, təsvirin və göstəricilərin ümumiliyi, şərti işarələrin, rənglərin və şriftlərin eyni olması və s. məsələləri əhatə edir. Atlasın məqsədi onun məzmununu: atlasda verilən məlumatın qədərini, atlas bölmələrinin quruluşunu, xəritələrin yerləşməsinin ardıcılığını, atlasın həcmi təyin edir. Məsələn, orta məktəb üçün buraxılan coğrafiya atlasların məzmunu hər sinif üzrə coğrafiya proqramlarına uyğun gəlir və sabit dərsliklərlə razılaşdırılır, atlasın formatı, qiyməti və s. cəhətləri də nəzərə alınır.

Atlasların strukturu 3 bölmədən ibarətdir.

Giriş bölməsi - şəkil, cədvəl, şərti işarələr və s.

Xəritələr bölməsi – xəritələr verilir.

Məlumat bölməsi – statistik məlumatlar verilir

